

Глава 2 Стародавній Вавилон

§ 1. Утворення держави

Стародавній Вавилон (у цьому разі ми застосовуємо цю назву і для Шумера та Аккада) являє собою, як і Єгипет, типову «річкову» цивілізацію.

Країна, яку греки назвали Месопотамія, у VI-V тисячоліттях до н. е. була дуже заболоченою, багатою на річні протоки та озера алювіальну рівнину. Головні ріки - Тигр та Євфрат несли велику кількість мулу, мали різний рівень паводкових підйомів, хоча режим рік сприяв землеробству, оскільки найбільші витрати води припадали на літо, коли хлібороб особливо потребував воду. Проте паводки нерідко мали характер катастрофічних повеней.

Невипадково саме у Стародавньому Дворіччі виник міф про «все-світній потоп», який знищив рід людський. Сліди великих катастрофічних повеней, які виникали в різні часи та охоплювали різноманітні частини Месопотамії, були знайдені археологами. Ріки часто проривали берего-ві вали, змінювали свої русла та утворювали бокові протоки. Вся місцевість була дуже заболоченою, і стародавні поселення розташовувалися, як правило, на штучних земляних насипах-платформах. Минули тисячоліття, перш ніж непрохідні болота перетворилися на придатну для посівів землю. Одночасно поля потрібно було і зрошувати.

Стародавній грецький географ та історик Страбон, посилаючись на Поліклета, повідомляв, що початок іригаційного землеробства тут був пов'язаний із дренаванням місцевості. Він писав: «Річ у тім, що Євфрат на початку літка розливається, причому вода починає прибувати з весни під час танення снігу у Вірменії, тому ріка неминуче утворює болота та заливає ріллі, якщо не відвести розлиті по поверхні води рік, що вийшли з берегів, за допомогою ровів та каналів подібно до того, як це роблять із водами Нілу в Єгипті. Саме тому і виникли канали».

Хлібороби, які осіли на заболочених берегах рік, уже мали деякий досвід в обробленні злаків і особливо зрошенні. Ці навички могли бути привнесені зі східних або північних районів, де гірсько-струмкове землеробство (з культивуванням пшениці та ячменю) та лиманне на річних розливах було вже відоме.

Наприкінці VI та в V тисячолітті до н. е. у дельті Тигру та Євфрату склалася своєрідна культура осілих хліборобів (а також скотарів і ри-боловів), названа археологами убейдською. На місці таких центрів як Ереду, Ур, Урук та Телло на цей час складаються селища, що пізніше стали (у III тисячолітті до н. е.) великими містами.

Найбільшим досягненням хліборобів убейдського періоду було створення системи зрошеного землеробства, пристосованого до особ-ливих умов дельти. Спочатку це були, очевидно, обваловування не-великих згасаючих потоків та створення мініатюрних «басейнових» систем - штучних лиманів; згодом - будівництво примітивних регуля-торів затоплення ділянок та різноманітних водорегулювальних при-ладів. М'які алювіальні землі дозволяли використовувати прості зна-ряддя - дерев'яні мотиги та лопати. Але була необхідна безперервна праця зі створення полів з бруду та боліт.

Перші поселення хліборобів розташовувалися при впадінні про-токів до розливів по берегах русел та озер, оскільки на окраїнах боліт та розливів було простіше утримувати паводкові води на полях, огоро-джених валиками. Ці місця були сприятливі як для землеробства, так і для розведення худоби, рибальства та мисливства. Безперервні гідро-графічні зміни потребували напруженої праці зі спорудження захис-них дамб і каналів. Процес розвитку іригації у Стародавньому Дво-річчі був неможливий без організованого співробітництва великої кількості людей та без об'єднання окремих громад у своєрідні «водні союзи». На базі цих союзів і виникають перші міста-держави Шуме-ру - Кіш, Лагаш, Урук та ін. Їх утворення збігається за часом із зве-денням на великих дельтових потоках дамб та невеликих зрошуваль-них систем.

Система каналів вимагала постійного контролю з боку державної влади та безперервної праці з її підтримання. Тому коли кочовики гутії вторглися до оазисів Південної Месопотамії незабаром після 2230 року до н. е., цілі області запустіли.

Новий розквіт зрошувального землеробства у Месопотамії розпо-чався з XVIII століття

до н. е., коли центром став Вавилон, який об'єднав Шумер і Аккад та підкорив на час навіть Сирію.

У період правління Хаммурапі (1792-1750 роки до н. е.) роботи з будівництва каналів тривали безперервно протягом дев'яти років. Хаммурапі постійно сам давав вказівки, які стосувалися зрошення. Обов'язки чиновників та водокористувачів розподілялися дуже скрупульозно. Вода в Месопотамії - це життя. Того, хто порушував правила та закони користування водою, могли обернути в рабство або навіть піддати смертній карі.

Досить докладно у Законах Хаммурапі оговорювалися й випадки матеріального відшкодування. Багато каналів несли воду на більш ви-соких відмітках, ніж розташовувалися поля. Нерідко паводки проривали штучні дамби, вали і перегородки, заливаючи поля та селища.

Тому спеціальні статті Законів Хаммурапі накладали кару за їх не-дбале зміцнення та прорив вод на чужу ділянку: «Якщо людина нехтує (забуває) зміцнювати валики свого поля, і через що утворюється в них пролом та вода уносить прибережну територію (землю), ця людина... нехай відшкодує зерно (урожай), яке таким чином було втрачено».

Розвиток іригаційної техніки у Стародавньому Дворіччі, великі землевпорядні роботи, створення дамб, складної мережі паводкових каналів, акведуків та водоймищ для регулювання подавання води спри-яли зародженню наук та розквіту ремесел. Обводнені ділянки потре-бували точного вимірювання. Проведення каналів та запровадження складної системи зрошення пришвидшило розвиток інженерної май-стерності та геометрії.

Коли руйнувалися деспотії і держава розпадалася на окремі об-ласті, порушувалася єдина система зрошення, запустівали поля хлібо-робів. Час від часу вони відроджувалися, аби знову загинути у пожежах війни. У Середні віки за роки правління Харун ар-Рашида (763-809 роки до н. е.) в Месопотамії було обводнено великі площі. Але у 1258 р. армія монголо-татар, очолювана Хулагу, зруйнувала культурні оазиси, залишивши незліченні руїни, які тепер вивчаються археологами.

§ 2. Суспільний устрій

Бурхлива політична історія державних утворень Двोरіччя наприкінці III тисячоліття до н. е. була відмічена возвеличенням Вавилону. Близько 1985 року до н. е. він стає центром незалежної держави. Царі вавилонської династії - «патесі» - підкорили собі спочатку так звану Аккадську область, заселену семітськими племенами, а потім і шумерські міста. Одним з найбільш видатних представників Вавилонської династії був Хаммурапі (1792-1750 роки до н. е.), з ім'ям якого пов'язані важливі перетворення у галузі державного устрою Вавилонії. Суспільний устрій Вавилонії в основних характеристиках нагадує давньоєгипетський. Джерела відокремлюють світську та церковну знать, чиновництво, професійне воїнство, сільських общинників, ремісників, купців, торговців, різні категорії рабів. Звертає на себе увагу розділення вільних людей на дві категорії. Одні називалися «синами мужа», «авілум» (або «сини людини»), що підкреслює їх вільний повноправний стан. Друга категорія називалася «мушкену» (напевно, похідне від слова «шукену» - бути людиною), що означає прихилення перед особою вищого стану. В Стародавньому Вавилоні не отримало розвитку велике приватне рабовласництво. Основними виробниками матеріальних благ були вільні селяни-общинники та ремісники. Раби перебували як у державній (у палацах) та колективній (храмах), так і приватній власності.

Патріархальний характер рабовласництва зумовлював визнання за рабами деяких особистих та майнових прав. Наприклад, у разі, якщо раби уклали шлюб із вільними жінками, то діти від цього шлюбу вважалися вільними. Після смерті раба майно поділялося навпіл, по-ловина переходила дружині та дітям, половина - хазяїну (статті 175--176 З. Х.). Велике значення у суспільстві мали жерці. Храми володіли величезними багатствами. У законах установлювався привілей храмів, зазначених разом із привілеями палацу. Жерці з найдавніших часів зберегли у своїх руках юстицію та відігравали істотну роль в управлінні. Вищі жрецькі посади заміщувалися особами знатного походження, в тому числі родичами царя. Серед рабовласників особливо виділялися тамкари - торговельні агенти, найбільш грошовиті люди Вавилону. Вони вели велику зовнішню торгівлю, а також роздрібну - всередині країни.

§ 3. Державний устрій

На чолі найдавніших шумерських міст стояли патесі, намісники бога на землі. Коли їх панування починало поширюватися на значну частину всієї країни, надавався титул лугаля. Пізніше, підкоряючи собі великі території, правителі, починаючи з Аккадської династії, називали себе царями чотирьох країн та царями всесвіту, навіть богом. У Законах Хаммурапі цар уже не іменується богом, а розглядається як намісник божества. Вищою посадовою особою у державі є правитель царського палацу (в давнині називався нубанда). З розширенням влади царів за межі Шумера його обов'язки були пов'язані з повинностями населення. Він керує будівництвом каналів, укріплень, палаців, храмів, веденням війн, організацією землеробських робіт. За царя з'являється й інший правитель-намісник - Ісак-ку, правитель багатьох міст. У джерелах згадуються різноманітні розряди жерців, агентів, суддів, охоронців житниць, переписувачі, наглядачі та ін. З розширенням території відбувається централізація управління. Царі з часів III Урської династії позбавляють місцевих патесі їх світської влади, зберігаючи за ними лише їх жрецьку гідність, перетворюють їх на підлеглих обласних правителів - шакканакку. Крім шакканакку, відомі правителі більш легких територіальних одиниць - рабіануми, очевидно, правителі міст та територіальних громад.

Судова система. Вона, як і в інших стародавніх східних державах, не була відокремлена від адміністрації. Цар та чиновники одночасно відали й адміністративними, і судовими справами. Верховним суддею був цар, який виступав вищою інстанцією для розгляду цивільних та карних справ. Він міг і сам розглядати будь-які справи, але частіше за все надсилав їх до нижчих органів. Судові функції знаходилися також у руках намісника та рабіанума - голів судових колегій. У суді намісника судова колегія складалася з чиновників, підлеглих наміснику, а під головуванням рабіанума засідав суд з членів громадської ради або громадської ради у повному складі. У великих містах судові функції виконували спеціальні «царські судді», підпорядковані безпосередньо царю. Жерці брали участь у процесі, коли приводили сторони до клятви та засвідчували її. Слід вважати, що існували храмові суди для розгляду справ, сторонами в яких були жерці.

Збройні сили. У період роздрібненості Дворіччя основним видом збройних сил було ополчення селян-общинників, які за призовом правителя прибували до військ зі своїм озброєнням та спорядженням. Вперше у всесвітній історії аккадський цар Саргон (2316-2261 роки до н. е.) створив постійну армію для виконання зовнішніх та внутрішніх завдань. Воїни, як виявляється із Законів Хаммурапі, перебували на царському утриманні, одержуючи за службу земельні наділи із будинком, садом, а також худобу (статті 30-36). Це майно було вилучено з громадського обігу.

Відмова воїна йти на війну тягла за собою смертну кару та втрату повиннісного майна. А якщо воїн відсилав наймита, то він сам під-лягав смерті, а майно переходило наймиту. У разі смерті воїна або потрапляння його у полон майно переходило до його сина за умови несення військової служби. У разі малолітства сина 1/3 ділянки віддавалася матері для його виховування. У разі повернення воїна з по-лону йому поверталось майно, віддане іншому воїнові. Якщо полоне-ного воїна викупив купець (тамкар), то після повернення на батьків-щину воїн повинен був викупити себе, а якщо через відсутність коштів він не міг цього зробити, то за нього платив храм або палац. Разом з тим земельна ділянка і будинок не могли йти як сплата «викупу». Все це було спрямовано на охорону воїнів від розорення та прив'язувало їх до царя. У період військових походів скликалося й ополчення селян-общинників.

---

§ 4. Право Стародавнього Вавилону

Шумерські закони - найдавніші відомі історії письмові пам'ятки права. Вони виникли у ранніх державних утвореннях на території Месопотамії у період Стародавнього Шумеру (XXIV-XX століття до н. е.). До них відносять Закони Урунімгіні (кінець XXIV століття до н. е.) - правителя міста Лагаша, Закони Ур -Намму (кінець III тися-чоліття до н. е.) - правителя міста Ура, фрагменти інших модифікацій, Закони Ліпіт-Іштара (XIX століття до н. е.) та Закони Білалами (XVIII століття до н. е.) - правителя Ешнунні, що передували Законам Хам-мурапі. Хронологічно шумерські закони належать до періоду Старо-давнього Вавилону.

Закони Урунімгіні (Урукагіні) - найдавніші з відомих історії законодавчих пам'яток. Вони були прийняті в перебігу соціальної боротьби, яка привела Урунімгіню до влади в Лагаші. Закони було спрямовано на підтримання стародавніх «справедливих» порядків і традицій, на «захист удів та сиріт», гарантували власникам храмових та державних наділів їх права «на основі справедливості», скасовували кабальні продажно-заставні правочини, а також містили небагато-то норм про покарання за замах на особу повноправних шумерійців. Основним покаранням були штрафи.

Крім законодавства Урунімгіна, відомий також збірник шумерійських законів, що з'явився після падіння III династії Ура та називався за початковими словами «анн іттішу» («за його вказівками»). Збірник складався з семи таблиць та був призначений для переписувачів, суддів, чиновників. У ньому містилися розпорядження про порядок оплати грошових та зернових позик, розмір відсотків, регулювалися відносини між батьками та дітьми, порядок розірвання шлюбу. Заслугує на увагу також згадування фрагменту так званого «шумерійського кодексу», який призначався для переписувачів і суддів та містив норми північно-вавилонського міського права. Тут регулювалися відносини між батьками і дітьми, встановлювалися відповідальність за розкрадання, нанесення побоїв вагітній жінці, відповідальність пастухів тощо.

Закони Ур-Намму - судебник царя об'єднаного «Царства Шумера та Аккада» Ур-Намму (2111-2092 роки до н. е.), засновника III династії Ура. Збереглися фрагменти судебника. У дусі стародавньої традиції Закони Ур-Намму починаються з преамбули, що малює добрі діяння царя, «який установив у країні справедливість, вигнав зло та розбрати ... аби сироту не віддавали у владу багатого, удову не віддавали у владу сильного, людину сикля (сикль - дрібна монета, але у цьому разі - бідний. - Авт), не віддавали людині міни (міна - більш велика грошова одиниця. - Авт.)». Насправді Закони Ур-Намму фіксували типові порядки стародавньої деспотії - необмежену владу царя, панування чиновників у соціально-господарських відносинах, безправне становище населення. Такі порядки особливо характерні для III династії Ура, коли держава повністю монополізувала всі сфери господарства: сільське господарство, ремісництво, внутрішню та зовнішню торгівлю. Селяни по-стають у Законах Ур-Намму як безправні державні ілоти-гуруши, що працюють у державних господарствах від зорі до зорі під керівництвом наглядачів за твердо встановлений пайок (чоловікам - 1,5 л, жінкам - 0,75 л зерна в день). Управляючий же клас тут постає як клас чиновників- правителів на чолі з царем-богом на верхівці ієрархії.

Закони міста Ешнунни - звід законів, який склався у XIX столітті до н. е. у Месопотамії, місті Ешнунна (Аншуннак), що у XXI столітті до н. е. за III династії Ура входило до складу держави Шумер та Аккад, а з XX до XVIII століття до н. е. являв собою невелику самостійну державу. Закони було складено у період правління царя Білалами, чому й називаються іноді Законами Білалами. Закони Ешнунни - одна із найдавніших достовірних пам'яток права, найважливіше джерело з соціальної історії Месопотамії. Вони містили 61 статтю, регулювали правовий статус станових груп, рабів, обов'язки адміністрації, деякі статті було присвячено договору найму, борговому праву, договору позички, карному праву. В цілому ж Закони Ешнунни характеризують суспільство із сильними централізованими функціями держави у галузі господарства, всього соціального життя, вони - одне з джерел Законів Хаммурапі.

Закони Хаммурапі - кодекс законів стародавнього вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 роки до н. е.). Важливіша правова пам'ятка давнини, яка характеризує Стародавній Вавилон як типову східну («азійську») деспотію із сильними соціально-господарськими функціями держави, станово-чиновницькою суспільною структурою. Вони склалися з 282 статей, великого введення та висновку, в яких Хаммурапі постає як необмежений владика, «пастир» підвладних йому народів, що приймає від богів владу та закони. Закони Хаммурапі характеризує доволі висока для свого часу юридична техніка - прагнення групувати статті за предметом регулювання: правосуддя, право-ве становище станів (авілум та мушкенум), рабів (останні тут, на відміну від античності, володіють майном, мають родину, можуть укласти шлюб із вільними). Багато статей присвячено борговому праву (Закони Хаммурапі заборонили боргове рабство, замінивши його відпрацюванням), договорам найму, купівлі-продажу, майновим відносинам, пов'язаним із військовою та цивільною службою (майно ілку), а також шлюбно-сімейному праву, що характеризується необмеженою владою власника будинку, безправним становищем жінок та дітей. Карне право відзначається суворістю та пануванням таліону (відплати рівним за рівне), проте авілум мають тут перевагу порівняно із мушкенум.

Особливу увагу приділено обороні державного (царського) та храмового господарства. Закони Хаммурапі розширювали приватний цивільний обіг порівняно із тотальним одержавленням господарських відносин за III династії Ура.

Правове становище населення за Законами царя Хаммурапі. Закони царя Хаммурапі розрізняють дві нерівні за своїм правовим становищем групи вільного населення: авілум та мушкенум.

Авілум («людина») - вільний общинник, голова патріархальної родини. Він володів ділянкою общинної землі, мав майнові права та міг розраховувати на підтримку громади. Правовий статус авілум в основному визначався звичаєвим правом. Проте держава була заінтересована у збереженні шару вільних общинників, оскільки авілум були основними платниками податків. Закони Хаммурапі забезпечували максимальний правовий захист повноправному вавилонському населенню. За злочини проти авілум призначалися найбільш тяжкі покарання та «дорожче» оцінювалося їх майно.

Закони Хаммурапі перешкоджали соціальній деградації вільного повноправного населення та встановлювали обмеження щодо боргового рабства. Якщо авілум був змушений у забезпечення боргу продати чи віддати у рабство членів своєї родини, то строк такого рабства обмежувався трьома роками, після чого боргові раби отримували

волю, а борг вважався погашеним. У разі смерті заручника від побоїв чи по-ганого ставлення до нього кредитор ніс відповідальність. Якщо вмирав син боржника, то страчували сина лихваря; якщо вмирав раб, то ви-плачувалася грошова компенсація. Крім того, кредитор втрачав право на отримання боргу.

Мушкенум («той, хто падає ниць») - неповноправна вільна люди-на, яка вийшла з громади, але поступила у служіння до царського господарства. Можливо, становище мушкенум отримували раби - ін- шоплемінники, посаджені на двірську чи храмову землю. Мушкенум володів невідчужуваним земельним наділом з царсько-храмового фон-ду на умовах виплати частки врожаю до скарбниці. Тому землеволо-діння мушкенум охоронялося разом із царсько-храмовою власністю. Особу та майно мушкенум у Законах Хаммурапі оцінюють нижче, ніж у авілум.

Менша правоздатність мушкенум визначалася тим, що ця категорія населення не зберігала зв'язку з громадою та не користувалася її за-хистом. У той же час ставлення до царської служби, високий адмі-ністративний статус визначали особливу турботу про мушкенум з боку держави.

Закони Хаммурапі розрізняють також групи населення за профе-сійною ознакою. Це перш за все професійні воїни - редум, баірум (солдати), деккум, лубуттум (офіцери). Їх правове становище докладно регламентовано Законами Хаммурапі. За свою службу вони отримували натуральну плату - будинок, поле, сад, які перебували в їх безпосередньому володінні, але власністю не були. Відмова редум, баірум виступити у царський похід каралася смертю, навіть якщо на заміну вони надавали найманця. Воїн, який потрапив у полон, під-лягав викупу, як правило, за рахунок місцевого храму чи скарбниці. Будь-які утиски редум з боку військових начальників каралися смертю останніх: воїна не можна було здати в найм, відлучити від царської служби, забрати у нього царські подарунки. За царську службу воїни отримували майно (худобу, будинок) та земельний наділ на правах ілку (службове дарування), тобто воно не підлягало відчуженню, будь-які правочини з ним вважалися недійсними. Пожалуване царем майно не могло бути передано на забезпечення боргу воїна або віддано за викуп його з полону. Боргові обов'язки редум, баірум забезпечувалися їх власними прибутками. За тривалої відсутності воїна його майно пере-давалося іншій людині, здатній нести царську службу. Але протягом трьох років за воїном зберігалися права на наділ. Винятки становили випадки, коли воїн потрапив до полону під час царської служби. Во-їну, який повернувся з полону, майно поверталось, і він, як і раніше, був зобов'язаний служити царю. Наділ редум, баірум міг бути переда-ний у спадщину тільки сину за умови, що спадкоємець здатний нести військову службу свого батька. Малолітній син прав на наділ не мав, але його матері передавалася третя частина землеволодіння. Дружині та донькам воїна могло бути передано лише те майно, яке він придбав самостійно.

Закони Хаммурапі виділяють ще одну категорію населення - там-карів, торговельних агентів, що перебували на царській службі з обов'язком відраховувати до скарбниці частину прибутку від торго-вельних правочинів. Тамкарі були пов'язані з ринком та, крім цар-ських доручень, могли здійснювати власні торговельні та лихварські операції.

Рабство у Вавилоні мало патріархальний характер. Раби перебува-ли у становищі молодших членів родини, мали право на родину та майно, яке вважалося власністю їх господаря. Закони Хаммурапі роз-глядали раба нарівні з майном, яке могло вільно відчужуватися. Запо-діяння тілесних ушкоджень або вбивство раба розцінювалося як нане-сення майнового збитку та підлягало відповідному відшкодуванню. Разом з тим раб особисто відповідав за вчинені ним злочини і до ньо-го застосовувалися найжорстокіші заходи покарання. Він міг заперечувати у суді своє рабське становище, але у разі програшу справи його суворо карали. Закони Хаммурапі особливо виділяють категорію двір-ських рабів та рабів мушкенум. Їх викрадення та приховування кара-лося смертною карою. Двірські раби та раби мушкенум могли укласти шлюби з вільними жінками, і діти від таких шлюбів вважалися вільним. Удова раба мала право на своє придане та половину нажитого спільно з чоловіком майна, інша половина передавалася господарю раба. Зрів-няння правового статусу двірських рабів та рабів мушкенум поясню-валося тим, що вони розглядалися як царська (державна) власність і тому підлягали правовому захисту.

Регулювання майнових відносин за Законами Хаммурапі. У пе-ріод правління III династії Ура Вавилон перетворився на повністю «одержавлене» суспільство: управління господарством перейшло до рук держави, були заборонені приватне господарство, ремісництво, землеробство, внутрішня та зовнішня торгівля. На державних полях під контролем доглядачів працювали бригади общинників-гурушів, які отримували за свою працю державний пайок. За Хаммурапі хоча й залишався державний контроль за господарством, але значний роз-виток отримали елементи приватної власності. Держава не напряму опановує економіку, як при III династії Ура, а через оренду державної земельної та іншої власності.

Більшу частину Законів Хаммурапі присвячено регулюванню зем-леволодіння. У них відсутній інститут приватної власності на землю. Це пов'язано із тим, що для Сходу характерна множинність власниць-ких прав. Верховним власником землі був цар, який мав право пере-розподіляти земельний фонд між громадами та особами, що перебу-вали на царській службі. Однак розвиток товарно-грошових відносин поступово руйнував громаду і робив неефективним існування великих царсько-храмових господарств. Тому метою Законів Хаммурапі було врегулювати нові форми господарювання в інтересах

держави.

Предметом особливої турботи були царсько-храмові землі, які становили 30-40 % оброблюваних земель. Під час правління Хамму- рапі широко застосовувалася практика дроблення таких земель на невеликі ділянки з подальшим роздаванням за службу (мушкенум, тамкарам, жрецям, редум та баірум) на певних умовах або здаванням в оренду. Землі з царсько-храмового фонду, як правило, виключалися з торговельного обігу. Жрецям і тамкарам дозволялося продавати землі за умови, що до покупця переходили обов'язки царської служби.

Общинна земля розділялася на колективне та індивідуальне сімейне землеволодіння. Землевласник був зобов'язаний стежити за зрошувальною системою і відшкодовувати збитки, завдані сусідам через його недбалість. Закони Хаммурапі надавали общиннику широкі права відносно своєї земельної ділянки: її можна було здавати в оренду, міняти, закладати, передавати у спадщину. Купівля-продаж землі припускалася, але не була поширеною. Як правило, земля не виходила за межі громади, а селянин, який залишав громаду, втрачав права на землю.

У Законах Хаммурапі достатньо розроблено договірне право. Договори укладалися в письмовій формі або в усній, при свідках. Суб'єктами правочинів могли виступати тільки повноправні особи (правочини з особою, що перебувала в рабській чи патріархальній залежності, вважалися недійсними).

Закони Хаммурапі не передбачали такі види договорів.

1. Договір купівлі-продажу. Він ще не відокремився від договору міни, оскільки ціна призначалася не тільки у сріблі, а й у хлібі чи іншому майні. Купівля здійснювалася при свідках, і продавець мав гарантувати, що він є власником речі. В іншому разі правочин розглядався як злочинство та карався смертю.

2. Договір позики. Закони Хаммурапі встановлювали максимальні розміри відсотків (20 % у сріблі та 33,5 % у натуральній позиці). Кредитор, який перевищував цю норму або якого викривали у шахрайстві, втрачав право на повернення позики. У забезпечення позики голова родини міг віддати у заручники чи боргове рабство членів родини або

рабів. Заручник знаходився у кредитора до повернення боргу. Боргове рабство обмежувалося трьома роками, з плином яких борг вважався повернутим, а боржники звільнялися.

3. Договір житлового найму. Господар, який потребував звільнити помешкання раніше строку, втрачав право на отримання оплати.

4. Договір особистого найму. Закони Хаммурапі встановлювали розміри оплати різних видів робіт ремісників, будівельників, човнярів, лікарів.

5. Договір зберігання укладався при свідках. Відмова від нього породжувала обов'язок відшкодування збитку в подвійному розмірі.

6. Договір оренди. Орендар був зобов'язаний оброблювати землю, вносити плату за договором у $1/3$ чи $1/2$ врожаю (якщо врожаю не було, то розрахунок здійснювався на підставі врожаю у сусідів).

7. Договір доручення. Укладався між тамкаром та дрібним торго-вельним агентом - шамаллум і передбачав передавання товарів або грошей для отримання торговельного прибутку.

8. Договір товариства. Припускав спільний внесок грошей з метою отримання прибутку. Прибутки та збитки ділилися навпіл.

Закони Хаммурапі розрізняли зобов'язання з договорів та через заподіяння шкоди. Порушення умов договору тягло за собою або крат-не відшкодування, або втрату наданих за договором грошей чи майна. Заподіяння шкоди іншій особі чи чужому майну породжувало зобов'язання відшкодувати збиток. Передбачалася відповідальність за небдало виконані роботи.

Злочини і покарання за Законами Хаммурапі. Під злочином у За-конах Хаммурапі розумілися порушення традиційного порядку, запо-діяння збитків особі, майну. У них відсутня відмінність між приватно-правовим правопорушенням (деліктом) та злочином. Злочин називав-ся гріхом. Перелік гріхів у вавилонській релігійній книзі «Шурпу» та перелік злочинів у Законах Хаммурапі збігалися. З' являється розумін-ня обставин, що пом' якшували та обтяжували злочин. Закони наводять відмінності між умисними та неумисними злочинами. У певних ви-падках досить було принести клятву, аби довести відсутність наміру, хоча це не завжди пом'якшувало покарання. Наприклад, неумисне на-несення рани у бійці каралося тільки сплатою послуг лікаря. Лікарю ж, який зробив невдалу операцію, відрубали кисть руки. Присутнє розуміння співучасті (приховування, пособництво). Суб'єктом злочину виступала будь-яка людина, включаючи рабів.

Класифікація злочинів:

1) злочини проти особи: вбивство, покалічення, образа словом чи дією, наклеп, псевдосвідчення;

2) майнові злочини: крадіжка, грабіж, заподіяння збитку чужому майну (включаючи рабів);

3) злочини проти родинних підвалин: перелюбство, кровозмішен-ня, згвалтування, порушення синівського обов'язку, підміна або кра-діжка дитини.

У Законах Хаммурапі існує система правових привілеїв - міра від-повідальності залежала від соціального і родинного статусу, статі зло-чинця та потерпілого. За аналогічний злочин раб та вільний несли різне покарання (якщо вільна людина сплачував штраф, то до раба застосову-валося покалічення). За злочини проти авілум карали тяжче, ніж стосов-но мушкенум. Покарання за Законами Хаммурапі характеризувалися жорстокістю. Часто вони застосовувалися за принципом таліону - від-плата відповідно заподіяній шкоді («око за око»). В основному в Законах Хаммурапі проводиться принцип індивідуалізації покарання, хоча в окре-мих випадках зберігся принцип кругової поруки, який бере початок від родового устрою. Наприклад, якщо грабіжника не було схоплено, то громада відшкодовувала викрадене на його території майно.

Система покарань:

- 1) смертна кара (спалення, утоплення, саджання на кіл);
- 2) покалічення (відрізання вуха, язика, пальців, рук та ін.);
- 3) вигнання із громади;
- 4) штрафи (накладалися не тільки за заподіяння збитку майну, а й за образу словом чи дією, нанесення тілесних пошкоджень мушкетом).

У Законах Хаммурапі широко застосовувався принцип таліону, тобто буквально «воздаяння рівним». Так, якщо винуватий завдав шкоди сину людини, то карається відповідно син винуватого. З погляду сучасного права це безглуздо, але у давнину діти розглядалися як майно батька, і збиток виливався у збиток.